

ՍՏԵՓԱՆ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆՑ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1914 թ. հուլիսի 15-ին (28) սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, որը հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության ընթացքում դարձավ ամենաողբերգականը:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո, արևմտահայության հայացքն անընդհատ շրջվում էր դեպի քրիստոնյա ռուսական պետության կողմը: Հայերին դեպի Ռուսաստան էր ձգում Բալկանյան ժողովուրդների օրինակով ձեռք բերելու երկարատև ազատություն ու անկախություն: Հայ Եկեղեցին, ի դեմս Կ. Պոլսի Պատրիարքի, Կիլիկիո Կաթողիկոսի, թեմերի առաջնորդների, ամբողջությամբ պաշտպանում էին իրենց ժողովրդի ձգտումը, մանավանդ 1909 թ. Ադանայի ջարդերից հետո: Քրդական աշիրեթները և չերքեզ ավազակախմբերը, թուրքական իշխանությունների դրդմամբ, ամենօրյա բռնությունների էին ենթարկում հայ ազգաբնակչությանը: 1912 թ. հուլիսի 19-ին և օգոստոսի 25-ին Աղթամարի Կաթողիկոսական տեղապահ Եզնիկ վարդապետն իր նամակներում՝ ուղղված Կ. Պոլսի Պատրիարքությանը, հայտնում էր հայերի բազմաթիվ սպանությունների մասին, որ կատարում էին թուրքերն ու քրդերը, հայկական գյուղերում կատարվող թալանի, ինչպես նաև այն մասին, որ հայերը սարսափի ներքո ստիպված են լքել հարազատ գյուղերը, իսկ Հաճնի թեմակալ առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոս Սարաջյանը Կ. Պոլսի Պատրիարքին գեկուցում էր քուրդ Բեկ Միր-Մխեթի գազանությունների մասին, որը բռնությունների էր ենթարկում Շատախի հայ բնակչությանը:

Թուրքական իշխանությունների խիստ ուժեղացող հակահայկական տրամադրությունները ստիպեցին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք Հովհաննես Արքեպիսկոպոս Արշարունուն՝ 1912 թ. սեպտեմբերի 4-ին օգնության դիմել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին: Նա գրում էր. «Սկսվեց նոր ժամանակաշրջանը՝ ամենուր լի նոր չարիքներով և այժմ մասնավորապես նրանց համար բեմ հանդիսացան Վանի, Աղթամարի, Բիթլիսի, Մուշի, Սղերդի թեմերը: Նորերս ստացված հեռագրերը հայտնում են սպանությունների, ավերածությունների, կանանց առևանգման և նույնիսկ անչափահասների իսլամացման մասին»: Պատրիարքը Կաթողիկոսին խնդրում էր անհրաժեշտ «ցուցում կամ խորհուրդ տալ, որին ենթարկվելով հնարավոր լինի խելամիտ և գործնական ելք գտնել»: Պատրիարքի այս ուղերձն ստիպեց Գևորգ Ե Կաթողիկոսին դիմել Կովկասի փոխարքա կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովին: Նա իր ուղերձ-խնդրանքում մասնավորապես գրում էր. «Հայոց Կ. Պոլսի Պատրիարքը բազմիցս դիմել է Բ. Դռանը արդարադատության և իր հոտը պաշտպանելու խնդրանքով, բայց ստանալով սոսկ դատարկ խոստումներ, իր հայացքը իմ միջոցով ուղղում է ռուս մեծ ժողովրդին և ինքնակալ մեր Տիրոջը և Նորին Մեծությունից սպասում է պաշտպանություն և հովանավորություն»: Եվ այդ բանի համար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, լսելով թուրքական հալածանքների տակ գտնվող սեփական ժողովրդի ձայնը, փոխարքայից

խնդրում էր. «Բարեխոսել մեր միապետի առջև և աղերսել Նորին Մեծությանը Թուրքիայի հայ ժողովրդին վերցնել իր հզոր հովանավորության տակ»:

1912 թ. դեկտեմբերի 24-ին Կաթողիկոսն ուղղակիորեն դիմում է Նիկոլայ Երկրորդ կայսրին, խնդրելով նրան անհրաժեշտ բարենորոգումներ անցկացնել Թուրքահայաստանում՝ «Ձերդ կայսերական մեծության հզոր և բարձր հովանավորության ներքո»: Կայսրը Վեհափառին խոստացավ մեծ հովանավորություն ցուցաբերել և պաշտպանել Թուրքիայի հայ ազգաբնակչությանը:

Սակայն բարենորոգումները չթեթևացրեցին հայ ժողովրդի վիճակը, քանի որ դրանց իրագործմանը խանգարեց երիտթուրքական կառավարությունը և սկսված Համաշխարհային պատերազմը: Հայերի համար ստեղծված կացությունից դուրս գալու ելքը պիտի լիներ 1914 թ. հոկտեմբերի 16-ին (29) Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև սկսված պատերազմը, որը խոստանում էր, վերջինիս ջախջախումից հետո արևմտահայությանն ազատել թուրքական լծից:

Լինելով իմաստուն և հեռատես հոգևորական, Գևորգ Ե Կաթողիկոսը չէր կարող չնկատել, որ կովկասյան ռազմաճակատի ռազմական գործողությունների հենց սկզբից և հատկապես ռուսական զորքերի թուրքական տարածքները մտնելուց հետո, հայ ազգաբնակչությունը, որը գտնվում էր ռազմաճակատի գծից ներս, հայտնվելու էր ծանր վտանգի առջև: Այս պատճառով Վորոնցով-Դաշկովին ուղղված իր նոր ուղերձում Վեհափառ Հայրապետը գրում էր. «Կովկասյան սահմանի վրա պատերազմական գործողություններն սկսվելու ժամանակից, որոնք առաջացան մեր սևծովյան ափերի վրա տաճկական նավատորմի դավադիր հարձակմամբ, պատերազմի գլխավոր բեմը Տաճկաստանի հետ ներկայացնում է Տաճկահայաստանը, և կասկած չկա, որ սկսված սարսափները հետագայում առաջ կբերեն անհամար և անլսելի դժբախտություններ բազմաչարչար հայ ժողովրդի համար»:

Արևմտահայաստանի հայ բնակչության ոչնչացումը սկսվեց Բաշկալեի հայերի 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերի կոտորածից: Բայց դա դեռ զանգվածային ոչնչացում, եղեռն չէր: Առաջին փախստականները հայտնվեցին Նախիջևանում: Տեղի հոգևոր հովիվ Սիոն վարդապետը, դիմելով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, փախստականների համար, իբրև օգնություն, սննդամթերք և դեղորայք խնդրեց: Հայտնվելով փախստականների դժվարին խնդրի առջև, Կաթողիկոսը ստեղծեց «Եղբայրական օգնություն» կոմիտեն, որի հիմնական նպատակը բժշկական, ֆինանսական և նյութական օգնության ցուցաբերումն էր փախստական հայերին, ինչպես Թուրքիայից, այնպես էլ Հյուսիսային Իրանից: Գլխավոր կոմիտեն ղեկավարեց Հայոց Եկեղեցու Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ Եփրեմ եպիսկոպոս Սուրբասյանը, իսկ նրա մահից հետո՝ Բագրատ եպիսկոպոս Վարդազարյանը: Երևանի նահանգային բաժանմունքի նախագահ դարձավ Երևանի փոխթեմակալ Խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը: 1915 թ. սկզբին Կալկաթայի հայերը, իբրև օգնություն փախստականներին, ուղարկեցին 800 ֆունտ ստերլինգ: Սուրաբայա քաղաքի հայերից փախստականների հաշվին փոխանցվեց 48.510 ռուբլի, Պետրոգրադի հայ եկեղեցիների խորհուրդը նվիրաբերեց 25 հազար ռուբլի, իշխան Ս. Ս. Աբամելիք-Լազարևը և Պետրոգրադյան «Եղբայրական օգնություն» կոմիտեի նախագահ գեներալ Պ. Ս. Սուլթանշահը՝ 25 հազար ռուբլի, Մոսկվայի կանանց կոմիտեն «Կովկասի պատերազմի վիրավորների և զոհերի համար Ս. Էջմիածին ուղարկեց ալյուր, թեյ շաքար և տաք սպիտակեղեն: Պետրոգրադում կազմակերպվեց հայերին

եղիաքանը իր նամակում ԱՄՆ-ի Խոզենի ինքնավար կոմիտեին

օգնող կոմիտե, որի պատվավոր նախագահ ընտրվեց Պետրոգրադի քաղաքագլուխ կոմս Ի. Ի Տոլստոյը: Մայրաքաղաքի քաղաքային բաժինը 50 հազար ռուբլի տրամադրեց, իսկ Պետրոգրադի բնակչությունը՝ 78 հազար ռուբլի:

1915 թ. հունվարի 19-ին ռուսական բանակի գնդապետ Վերերը հեռագրեց Երևանի փոխթեմակալ Խորեն Եպիսկոպոսին հետևյալը. «Ղարաքիլիսայից Ալաշկերտ հասան հազարավոր կանայք և երեխաներ՝ բոլորը քաղցած ու ցնցոտիավոր: Անհրաժեշտ է 30 ֆուրգոն երեխաների տեղափոխման համար»: Խորեն Եպիսկոպոսը օգնության համար դիմեց Կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի հրամանատար գեներալ Պ. Օգանովսկուն, և նա ուղարկեց կարիքավոր հայերին ամեն անհրաժեշտը:

Վերջապես, 1915 թ. ապրիլին արևմտահայության վիճակն էլ ավելի ողբերգական դարձավ՝ նրանք այնտեղ մնացին իբրև գերի: Ապրիլի 4-ին Բուլղարիայից Թիֆլիս՝ Ազգային Բյուրոյի հասցեով ստացվեց հեռագիր՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Հայ բնակչության անընդմեջ ջարդերը տեղի են ունենում Էրզրումում, Դերջանում, Ջեթսունում և շրջաններում: Անողորմ ընդհարումներ են տեղի ունենում Բաղեշում, Վանում, Մուշում, ապստամբություններ Կիլիկիայում, բռնություններ, կոռուպուտ, սպանություններ Ակնում և Փոքր Ասիայում: Բողոքեք չեզոք երկրների կառավարությունների առջև, որպեսզի արգիլվի ընդհանուր սպանողը»: Ստանալով այդ հեռագիրը, Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյի նախագահի տեղակալ Հովսեփ Խանունցը հայտնեց նրա բովանդակության մասին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին և Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի կոնսիստորիայի նախանդամ Տիրայր վարդապետ Տեր-Հովհաննիսյանին: Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն դիմեց ԱՄՆ-ի և Իտալիայի ղեկավարներին: ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնին Վեհափառը գրում էր. «Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, Միջագետքում, Հալեպի և Մոսուլի միջև, ինչպես նաև Կիլիկիայում և Կ. Պոլսում մի քանի հարյուր հազար հայեր անելանելի վիճակում են, որը սպառնում է նրանց գոյատևմանը: Ռազմական գործողությունների թատերաբեմում հայտնված իմ ժողովրդի միջոցները չնչին են, որպեսզի օգնություն ցույց տա իր թշվառ եղբայրներին: Ընդ որում մենք զրկված ենք օգնությունը տեղ հասցնելու հնարավորությունից: Իմանալով Ձեր մարդասիրական վերաբերմունքը տանջվածների նկատմամբ և Ձեր բարեհոգի սիրտը, դիմում եմ Ձեզ մեծ խնդրանքով՝ ստանձնել Թուրքիայում մահվան դատապարտված իմ ժողովրդին փրկելու և նրան սնունդով, հագուստով և կացարանով ապահովելու նախաձեռնությունը»: Կաթողիկոսը նաև պատվիրեց ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշային՝ պաշտոնական բողոք ներկայացնել դաշնակից և չեզոք պետություններին՝ հայերի զանգվածային ջարդերի և թուրքական կառավարության՝ հայերին Միջագետք քշելու ծրագրի վերաբերյալ:

1915 թ. մայիսի 4-ին Ռուսաստանի Արտաքին գործերի նախարար Ս. Դ. Սազոնովին ուղղված իր դիմումում Կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն գրում է. «Շնչված ազգությունները, այդ թվում նաև Թուրքահայաստանի մեր բազմաչարչար ժողովուրդը անփոփոխ ուշադրությամբ հետևում է ձեր փառավոր բանակի հաղթական առաջընթացին, որը ամրապնդում է ձեր արդյունավետ քաղաքականության իրական նվաճումները: Սակայն որքան մոտենում է պատմականորեն հասունացած հարցերի իրագործումը, այնքան ավելի գազանաբարո են դառնում դատապարտված պետությունների դրսևորումները, մանավանդ Թուրքիան, որը ձգտում է անմեղ մարդկանց թափված արյան հեղեղներում

տպավորել իր տիրապետության սարսափները քրիստոնյա խաղաղ տարրի վրա»: Մայիսի 17-ին Երևանի փոխքենական խորեն եպիսկոպոս Մուրադբեկյանը և Արսեն վարդապետ Ղլտճյանը Իգդիրում այցելեցին գեներալ Պ. Օգանովսկուն և փոխանցեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ուղերձը, գեներալից խնդրելով օգնել փախստականներին տեղափոխվել նոր վայրեր, ապահովելով նրանց սերմերով և գյուղատնտեսական գործիքներով:

«Եղբայրական օգնություն» գլխավոր կոմիտեն 1915 թ. հունիսի 4-ի նիստում որոշեց. 1. Ալաշկերտի շրջանում փախստականներին օգնություն ցույց տալ քայքայված տնտեսությունների վերականգնման համար, 2. փախստականներին ապահովել գյուղատնտեսական գործիքներ, 3. փախստականներին վերադարձնել հայրենիք:

Նրանց հոսքը դեպի Արևելյան Հայաստան մեծանում էր: 1915 թ. հուլիսի 10-ին Անդրանիկը Բերկլիկալեից հեռագրում է խորեն եպիսկոպոսին. «Իմ անունից և իմ ժողովրդի անունից խնդրում եմ Աստուծո սիրույն, իրար հետևից Իգդիր ուղարկեք 20 և 40 ֆուրգոն՝ հայ փախստական հայերի համար: Հսկայական քանակով փախստական է գալիս ծեղ մոտ Վանից, բոլոր տեղերից, Վանա լճի շրջակայքից, ինչպես նաև Մուշի շրջանից: Հացը ուղարկեք հիմա և մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ չի ավարտվել փախստականների հոսքը»:

Կաթողիկոսը փախստականներին ընդառաջ Իգդիր է ուղարկում խորեն եպիսկոպոսին, Արսեն վարդապետին, ինչպես նաև հայ հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին՝ փախստականներին անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալու համար: Այդ առաքելության իրականացման համար Հակոբ քահանա Խաչվանքյանը Ալեքսանդրապոլից Երևան ուղարկեց 600 փութ հաց: Շուտով առաքելությունը հասավ Իգդիր: Այստեղ խորեն Սրբազանը նորից հանդիպեց 4-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար գեներալ Պ. Օգանովսկուն և զայրացած ասաց նրան, որ ռուսական բանակի գործողությունները հիշեցնում են մազուրկա պարը — մեկ ռուսները հարձակվում են, մեկ էլ անսպասելի նահանջում, իսկ արդյունքում տուժում է խաղաղ հայ բնակչությունը: Փախստականների հիմնական մասը վերջապես հասնում է Արևելյան Հայաստան: Մարդիկ քաղցած էին ու կեղեքված: Փախստականների մեծ մասը տեղավորվեցին Երևանում և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում: Մայր Աթոռի միաբանությունը անընդմեջ անհրաժեշտ օգնություն էր ցույց տալիս հայրենիքը կորցրած մարդկանց: Մայր Աթոռի միաբանության աստվածահաճո գործունեության մասին 1915 թ. օգոստոսի 7-ին Օդեսա՝ Տիրայր վարդապետին ուղղված նամակում Գերագույն Հոգևոր խորհրդի անդամ, «Արարատ» ամսագրի խմբագիր Բաբկեն վարդապետ Աղավելյանը գրում էր. «Իմ շուրջը գտնվող փախստականների բազմությունը ներկայացնում է ահավոր տեսարան: Ամբողջ օրը զբաղվում են նրանցով: Ամեն օր եկեղեցի են մտնում և դուրս գալիս 5-6 հազար, իսկ այստեղ՝ Էջմիածնում, մշտապես գտնվում են ավելի քան 60000 մարդ: Որբերին հավաքել են Վեհարանում, որը վերածվել է որբանոցի և հիվանդանոցի: Չի հերիքում աշխատող ուժ: Այստեղ ամեն օր մահանում է 120 փախստական: Վիճակը սարսափելի է: Թաղված է ավելի քան 3000: Մահացավ Վահան հայր սուրբը, իսկ երեկ՝ Եփրեմ եպիսկոպոսը»: Շուտով տիֆով հիվանդացավ Բաբկեն վերդապետը և 1916 թ. հունվարի 4-ին մահացավ:

1915 թ. դեկտեմբերի 28-ին Կ. Պոլսի Պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոս Եղիայանը, իր նամակում ԱՄՆ-ի հոգևոր հովիվ Արսեն վարդապետ Վեհունուն

նկարագրելով հայ ազգաբնակչության ջարդերը, չէր կարող չնշել արևմտահայոց եկեղեցու կորուստները. «...Վանքերն ու եկեղեցիները մեծ մասամբ կործանվեցին կամ անարգ գործունեությանց հատկացվեցան: Մշո Ս. Կարապետը թնդանոթի բռնված և հիմնահատակ փլած է, նույնպես Կարնո Կարմիր վանքը, Սեբաստիո Ս. Փրկիչ և Ս. Սարգիս եկեղեցիները և այլն: Իսկ եկեղեցականությունը գրեթե ամբողջովին կոտորված է, ոչ մեկ քահանայի ողջ մնացած լուրը ունինք ցարդ: Առաջնորդներեն Կարնո Սմբատ եպիսկոպոս Սաատեթյանը իր ժողովրդին հետ դեպի Միջագետք տարված ժամանակ Քենախի մոտերը հրոսակներու կողմե սպանված է: Տրապիզոնի Գեորգ ծ. վարդապետ Թարյան Կարնո պատերազմական ատյանին ղրկված ըլլալով ճամփան սպանված է: Շապին Գարահիսարի Վաղինակ ծ. վարդապետ Հազարապետյան կախաղանի վրա իր հոգին ավանդած է տեղական վճիռով: Մշո Վարդան ծ. վարդապետ Հակոբյան բանտին մեջ բրածեծ մահացած է: Տիգրանակերտի Սկրտիչ ծ. վարդապետ Չըլդատյան բանտին մեջ գանահար սպանված է: Եվդոկիայի Շավարշ ծ. վարդապետ Սահակյան ձերբակալվելով Սեբաստիա, ղրկված ատեն ճամփուն սպանված է: Խարբերդի Պսակ ծ. վարդապետ Տեր-Խորենյան շղթայակապ դեպ Տիգրանակերտ այլոց հետ ղրկված ատեն խողխողված է: Յոզղատի Ներսես եպիսկոպոս Դանիելյան Սեբաստիո մոտերը Ալիսի ափերուն վրա ուրիշ 450 յոզղատցիներու հետ սպանված է: Եդեսիո Արտավազդ ծ. վարդապետ Գալենտերյան քաղաքին մեջ սպանված է ուրիշ 60-70 հայերու հետ վերջին ջարդեն առաջ: Բալուի Եզնիկ եպիսկոպոս Գալիաքճյանի, Բաղեշի Սուրեն ծ. վարդապետ Գալենյանի, Սղերդի Եղիշե վարդապետ Չանոյանի, Չարսանձաքի Գեորգ ծ. վարդապետ Նալբանդյանի, Երզնկայի և Քենախի Մելքիսեդեկ վարդապետ Հովիվյանի, Սամսոնի Համազասպ ծ. վարդապետ Եդեսյանի և Կյուրինի Խորեն եպիսկոպոս Դիմաքսյանի մահը ստույգ է, բայց պարագաները տակավին անծանոթ կմնան: Կեսարիո Խոսրով եպիսկոպոս Պեհրիկյան մշտնջենական և Պրուսայի Պարգև ծ. վարդապետ Դանիելյան հնգամյա բերդարգելության դատապարտված են, սակայն հայտնի չէ, թե ուր կգտնվին: Նիկոմիդիո Ստեփանոս եպիսկոպոս Հովակիմյան, Կոնիայի Գարեգին վարդապետ Խաչատրյան և Պանդրմայի Կարապետ եպիսկոպոս Մազլումյան տարագրված են իրենց հոտին հետ, և առաջինը Հալեպ, երկրորդը Մումպիճ և երրորդը Քելիսի Ազիզիե գյուղը: Ասոնցմե զատ ողջ մնացող առաջնորդներն են՝ Գնել եպիսկոպոս Գալենքերյան, որ կմնա Սեբաստիա տան մը մեջ արգելափակ, Իզմիրի Մատթեոս եպիսկոպոս Ինճյան և Հաճընի Պետրոս եպիսկոպոս Սարաճյան իրենց վիճակներու մեջ: Չխնայելով նույնիսկ Կիլիկիո Սահակ Ա Կաթողիկոսը, որ Հալեպի քովերը Պապ աքսորվեցավ և ապա ղրկվեցավ Երուսաղեմ, ուր կմնա այժմ»:

Այսպիսով թուրք զավթիչներն առաջին հարվածը հասցրեցին Հայ եկեղեցուն: Հայոց եղեռնից անցել է ավելի քան 80 տարի, մինչդեռ բոլոր այդ տարիներին Հայ եկեղեցին, հանդիսանալով քրիստոնեական հավատի ջատագով և տարածող, շարունակել է իր մեծ առաքելությունը՝ հսկայական կորուստներ տալով ստալինյան բռնապետության օրոք: Եթե 1915 թ. եղեռնին զոհ է գնացել ավելի քան 1200 հոգևորական, ապա ստալինյան բռնապետության «խաղաղ» ժամանակներում բռնադատվել է ավելի քան 200 հոգևորական: Հայ եկեղեցին սակայն դիմացավ այս ահեղին և Հայաստանում անկախության հաստատումից հետո նորից ձեռք բերեց իր իսկական իրավունքները, արժանի դիրքը և հեղինակությունը: